folklor/edebiyat, cilt:17, sayı:67, 2011/3

OĞUZ ATAY'IN YARATTIĞI TUTUNAMAYANLAR TİPİNİN EVRENSEL GENLERİ

(Tutunamayanlar'ın Rus Edebiyatındaki Gereksiz İnsan ve Küçük İnsan Tipleriyle Akrabalıkları)

Birsen Karaca*

Bu çalışmanın amacı, Oğuz Atay'ın yarattığı tutunamayanlar tipinin taşıdığı evrensel genleri tespit etmek. Bu amaç doğrultusunda karşılaştırmalar yaparken ve örnekler sunarken tutunamayanların özellikle Rus edebiyatındaki ***küçük insan*** ve ***gereksiz insan*** tipleriyle akrabalıklarını ön plana çıkartacağız.

Sanatıyla ilgili yapılan (olumlu ya da olumsuz) değerlendirmelerin ne kadar isabetli olduğunu Oğuz Atay'ın eserlerinin ömrü belirleyecektir kuşkusuz. Bununla birlikte hemen kaydetmek gerekir ki, bugün, ölümünün üzerinden otuz yılı aşkın bir süre geçtikten sonra, mevcut veriler, yazarın sanatına duyulan ilginin giderek artmakta olduğu yönünde işaretler veriyor.

Atay'ın yarattığı tutunamayanlar tipi adını yazarın edebiyat dünyasındaki doğuşunu müjdeleyen romanının adından alıyor. Tutunamayanlar okurdan aldığı ilgiyle, tıpkı Rus edebiyatındaki Oblamov gibi, günlük yaşama girmeye aday olabileceği izlenimini uyandırıyor. Bu da, diğerleri gibi, zamanın süzgecinden geçmesi gereken bir değerlendirme.

Oğuz Atay dünya görüşü ve sanat zevki şekillendikten sonra edebiyat dünyasına girmiş bir yazardır. Rus edebiyatını ölçek olarak aldığımızda Atay bu konuda yalnız değildir. Örneğin: Griboyedov (1795-1829) kendisini Rus klasikleri arasına sokan tek

* Prof. Dr. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi öğretim üyesi.

eseri *Akıl Belası* (1928) yayımlandığında otuz üç, *Oblamov*'un (1859) yazarı Gonçarov (1812-1891) ise ilk eseri (*Sıradan Bir Hikaye*,1847) okurlarıyla buluştuğunda otuz beş yaşındadır. Büyük bir tesadüfle her iki eserin odak kişisi de (Çatski ve Oblamov) Atay'ın tutunamayanlarıyla akrabadır.

Öncelikle, araştırma konumuzu Türk edebiyatındaki geleneklerin zeminine oturtmamız gerekiyor, bunun için de, "tutunamayanlar tipinin Türk edebiyatında bir önceli ya da öncülleri var mıdır?" sorusunun yanıtını arayacağız. Böylece tutunamayanlar tipinin taşıdığı evrensel genlerin Türk edebiyatındaki işlevsellik derecesini de tespit etmiş olacağız. Küçük çaplı bir araştırma sonunda Türk aydınının eylemsizlik sorununu, yarattıkları eser kahramanları aracılığıyla edebiyat katında yorumlayan dört yazara ulaştık. Bu yazlardan ilki olan Sabahattin Ali, 1940 yılında yayımlanan romanı *İçimizdeki Şeytan*'da eserin başkişilerinden Ömer'i düşünce tembeli ve yaşamın gerçeklerinden firar eden bir kişi olarak resmediyor. Bu resimde Ömer, Gonçarov'un Oblamov'uyla akraba gibidir. İkinci yazarımız Sait Faik Abasıyanık. Sait Faik, ilginç bir benzerlikle yarattığı eser kişisini, tıpkı Turgenev gibi (*Lüzumsuz*[1]/ Gereksiz Bir Adamın Güncesi*, 1849), ***lüzumsuz adam*** olarak nitelendiriyor (*Lüzumsuz Adam*, 1948). Üçüncü sırada Yusuf Atılgan var. Atılgan 1959 yılında yazdığı öyküsünde "C" adını verdiği kahramanına ***aylak adam*** diyor (*Aylak Adam*, 1959). Kronolojik olarak dördüncü sırada yer alan Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962) ise 1962 yılında yayımlanan romanı *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde eser kişilerinden Hayri İrdal aracılığıyla Rus edebiyatındaki Oblamov tipini, Türk aydınının özellikleriyle donatarak yeniden üretmiştir. Bu eserlerin adından da net olarak fark ediyoruz, Oğuz Atay Türk aydınını farklı bir tutumla resmetmektedir. Ancak bu, araştırma konumuzun dışında kalıyor.

Bu noktadan sonra konuyu Türk edebiyatının dışında bir platforma taşıyarak, tutunamayanların tipolojik özelliklerini belirlemek için Rus edebiyatının deneyim ve olanaklarını kullanacağız.

Biyografisinden, güncesinden ve eserlerinde sıkça yaptığı göndermelerden Atay'ın Batı edebiyatının klasiklerinden, özel olarak da Rus yazarlardan etkilendiği anlaşılıyor. İhtimal ki yazarın Rus klasikleriyle tanışıklığı Türkçe ve İngilizce çeviriler aracılığıyla olmuştur. Bu bilgiler, Atay'ın tutunamayanlarının, Rus edebiyatındaki ***gereksiz insan*** ve ***küçük insan*** tipleriyle kuracağımız akrabalık ilişkisini doğrulamak için kullanabilecek niteliktedir. Söz konusu akrabalık tutunamayanların Batı edebiyatları içerisindeki konumunu belirlemesine de (dolaylı olarak, ama) yardım edecektir. Bu nedenledir ki Rus edebiyatındaki ***gereksiz insan*** ve ***küçük insan*** tiplerinin arketipi (veya arketipleri), gelişim evreleri, tipolojik özellikleri çalışmamızın ilgi alanında olacak.

---

*Türkçenin o günkü koşullarda sunduğu olanaklarla Rusçada Turgenev'in tercih ettiği lişniy sözcüğü lüzumsuz olarak çevrilebilirken, bugün aynı sözcük için Türkçe karşılık olarak gereksiz sözcüğünü kullanmak daha uygun olacaktır.

Rus edebiyatındaki ***gereksiz insanların*** karakteristik özellikleri, soylu bir ailenin üyesi olmak, içinden çıktığı sosyal çevreye yabancılaşmak ve entelektüel birikimiyle, taşıdığına inandığı etik değerleriyle kendisini içinde bulunduğu çevreden üstün görmek, ifade ve eylemleriyle topluma ters düşmek, şüphecilik, ruhsal yorgunluk olarak sıralanabilir. Bu özelliklere ilave olarak, Gogol *Ölü Canlar*'da yarattığı Manilov, Gonçarov ise Oblomov karakteriyle ***gereksiz insan*** tipinin eylemsizliği ve tembelliğini ön plana çıkartarak yorumlamıştır. Bu karakterlerin okur üzerindeki etkisi büyük olmuştur. Önce Manilov, ardından da Oblamov, tembelliğin sembolü olarak Rus halkının günlük yaşamına girmiştir: Bir dönem, sözcük olarak Manilovluk ve Oblomovluk konuşma dilinde sıkça kullanılmıştır. Bir de unutmamamız gereken Puşkin'in Atış (*Belkin'in Öyküleri*, 1830) başlıklı öyküsünde yarattığı Silvio ve Lermontov'un Peçorin'i (*Zamanımızın Bir Kahramanı*,1840) vardır. Bunlardan birincisi şişkin egosuyla dikkat çekiyor. Silvio tüm yaşamını kıskançlık duygusuyla yarattığı düşmanının ölümden korktuğu anı görmeye adamıştır. Peçorin ise Lermontov'un kuşağının "*gittikçe gelişen kusurlarından yaratılmış bir portredir*." (Lermontov, 1970:6)

Rus edebiyatında daha sonra ***gereksiz insan*** tipinin öncülleri olarak kabul edilecek Griboyedov'un yarattığı Çatski (*Akıl Belası*) ve Puşkin'in başkahramanı Yevgeni Onegin (*Yevgeni Onegin*, 1825-1832) eş zamanlı sayılabilecek bir süreçte okurla buluşur. Moskova Devlet Üniversitesi profesörlerinden Kuleşov'un verilerine göre, Puşkin şiir formunda roman olarak kurguladığı *Yevgeni Onegin*'i 1823 yılında yazmaya başlar ve Mihaylovskoye'de sürgün olarak ikamet etmek zorunda kaldığı dönemde (Eylül 1824-Eylül 1826) arkadaşı Puşkin, okuması için şaire *Akıl Belası*'nın bir nüshasını getirir (ihtimal ki bu tarih 1825 yılına denk gelir) ve iki arkadaş birlikte Griboyedov'un eserini okurlar. Yine aynı veriye göre, Puşkin, Griboyedov'un eserini Rus edebiyatında büyük bir olay olarak kabul eder ama Çatski'yi eleştirmekten de geri kalmaz, onun için, *" Akıllı insan olmanın ilk işareti, ilk bakışta kiminle muhatap olduğunu bilmektir..."* (Kuleşov, 2000:131-132) yorumunu yapar. Ancak, Dekabristler Puşkin'le aynı görüşte değildir: Çatski'nin karakterinde kendilerini bulurlar. Griboyedov'un ve yarattığı Çatski karakterinin Rus edebiyatındaki ve Rus tiyatro tarihindeki yeri tartışmasızdır, oysa Puşkin Rus edebiyatının şahikasıdır. Bu nedenle de model olarak Puşkin'i ve Puşkin'in yarattığı karakterleri kullanacağız.

Modelimiz Yevgeni Onegin olsun ve tıpkı Kuleşov gibi, kendimize "Onegin kimdir?" sorusunu yöneltelim, ardından da sorumuzun yanıtını almak için yine Rus bilim adamına başvuralım. Puşkin *Yevgeni Onegin*'de kendi yarattığı başkahramanı İngiliz ve Fransız edebiyatına ait eserlerin başkahramanlarıyla kıyaslar: Sözü edilen eserler İngiliz edebiyatından Maturin'in *Aylak Melmoth*'u (1818, *Melmoth the Wanderer*), Byron'ın *Childe Horald* (1812-1817) ve *Don Juan*'ı (1818), Fransız edebiyatından Charles Nodier'nın *Jean Sbogar*'ı (1816) ve Benjamin Constant'ın *Adolphe*'idir (1816). Kuleşov

işte bu eserlerin kahramanlarını kastederek, "*Melmoth'a özgü, Horald'a özgü bir şeyler gerçekten de Onegin'e doğru akmaktadır,*" (Kuleşov, 2000:159) der ve hemen ardından Onegin'in özgünlüğünü vurgulamak için ilave eder:

"Bunun yanında Onegin'i yukarıda adı geçen Batı Avrupa menşeli romanların kahramanlarından ayırmak kolay. Melmoth gerçekten olağanüstü bir güçle donatılmıştır. Jean Sbogar bir yağmacı, bir çete reisidir. Puşkin tarafından Yevgeni'ye verilen karakteristik de Adolphe'e uygun değildir: "*Boş meselelerle kaynayan kin dolu bir zeka.*" <…> Kim o? Onegin '*Harold'ın yağmurluğunu giymiş bir Moskovalı mı?*' bu isabetli değerlendirme bile onun karakterini tamamlamıyor." (Kuleşov, 2000:159)

Bu benzerlikler bir yana, Rus edebiyatında ***gereksiz insan*** tipinin arketipi Shakespeare'in Hamlet'idir. Bu noktada "Neden Atay'ın tutunamayanlarını aracısız olarak Hamlet'le karşılaştırmıyoruz?" sorusu akla gelebilir. Zira Atay'ın Hamlet'e açıkça yaptığı göndermeler de var. Bu sorunun yanıtı basit, Hamlet tutunamayanların yegane esin kaynağı değildir, hatta Atay dünya edebiyatlarındaki diğer Hamletlerle çok daha yakından ilgilenmiştir. Bunun yanında Hamlet'in yazıldığı tarihten (1599 ile 1601) bu güne aldığı eleştiriler, tutunamayanlar üzerinde yapacak bir tipoloji araştırmasında yön gösterici olabilir.

Hamlet'in davranışlarında eleştirmenlerin ve psikologların ilgisini çeken sorun, Hamlet'in babasının katilini öldürmek konusunda neden çok tereddütlü olduğudur. Ayşegül Yüksel bu eleştirileri tek bir cümleyle özetler: "*Freudcu, Jungcu, Lacancı yaklaşımlar Hamlet'i oedipal dönemini aşamamış bir çocuk, aile çemberini kırıp yaşamını ailesinden uzaklaşarak yeniden kuramadığı için toy ve eylemsiz kalmaya tutsak, 'ebedi' delikanlı, 'erk'e ulaşamamış saplantılı bir 'şaşkın' olarak tanımlarlar.*"(Yüksel, 2004:45) Ayşegül Yüksel'in kendi yorumuna göre ise, "*Shakespeare yoz bir düzende bir 'aydın', bir 'oğul' ve bir 'prens' olmanın trajedisini yazmış<tır>.*" (Yüksel, 2004:46) Bu noktada yönümüzü Rus edebiyatına döndüğümüzde, Onegin'in Hamlet'e benzediğini görürüz. O da tıpkı Hamlet'in Ophelia ile olan ilişkisinde olduğu gibi, Tatyana'nın aşkı karşısında yetersiz kalmıştır. Ama Tatyana, Ophelia'dan çok daha güçlüdür. O çıldırarak ölümü tercih etmez. Tatyana yaşamını Onegin olmadan da kurabilecek yetilerle donatılmıştır. Konu ilginç ama ilgimizi dünya edebiyatlarındaki Hamletler üzerinde yoğunlaştırmamız gerekiyor.

Hamlet'in babasının katilini öldürememesi sorununu Puşkin de düşünmüş ve bir başka eserinde, *Çingeneler*'de (1830) konuyu tersi bir perspektiften bakarak yorumlamıştır. *Çingeneler*'in başkahramanı Aleko kendisini aldattığını öğrendiği an, Çingene eşi Zemfira'yı ve sevgilisini öldürmekte tereddüt etmemiştir. Ama bu davranışı Aleko'nun, yani şehirli bir aydının Çingene kabilesi tarafından da dışlanmasına neden olmuştur. Böylece, Aleko'nun içinde bulunduğu toplum/lar/a uyumsuzluğu sorunu da çözümsüz olarak kalmıştır.

Kaynağımız, Rus edebiyatındaki ***gereksiz insan*** tipleri arasındaki bağlantıyı ilk kez dönemin eleştirmenleri Belinski (1811-1848) ve Dobrolyubov'un (1836-1861) kurabildiği yönünde bilgiler veriyor. (Kuleşov, 2000:162) Tipe ***gereksiz insan*** adını verense Turgenev'dir: 1849 yılında yayımladığı *Gereksiz Bir Adamın Güncesi* aracılığıyla. Ama biz Oğuz Atay'ın eser kişilerinden Selim ve Hikmet'in intiharını Turgenev'in *Babalar ve Oğullar*'da resmettiği Bazarov karakterinin ölümüyle karşılaştıracağız. Çünkü, hem Selim hem de Hikmet tıpkı Bazarov gibi içinde yaşadıkları toplumun geleceğinde yer alamayacaklarını bilir ve sahneden çekilirler. Buna karşın Oğuz Atay'ın kahramanları Bazarov değildir: Selim Işık bir "hayalet kahraman"dır. Hikmet Benol ise kendi kimliğini bulma çabası içindedir ve kendi kendisiyle mücadele etmektedir. Sonra Hikmet intihar sonucu ölür ama "Hikmet'in kafasının ürünü" Hüsamettin Tambay yaşamda kalır, üstelik bir gazeteye Hikmet'in ölüm ilanını verir. *Tutunamayanlar*'da ise Selim intihar eder, Turgut Özben de kayıplara karışır. Murat Belge, "*dünyanın anlayamadığı İsa gibi, Selim de bir ışıktır*." (Belge, 2008:152) der ve "*O tarihte kaybolan Turgut, belki o zamandan bu zamana kendini seyredip yorumlamakla yetinmeyip kendini değiştirmeyi öğrenen aydını bulmuş olarak çıkacaktır ortaya.*" (Belge, 2008:157) yorumunu yapar. Bu yorum Türk aydınının tutunamayanlar algısını göstermesi açısından dikkate değerdir. Zira bu algı, "tutunamamak bir erdem mi, yoksa kusur mu?" sorusunu da gündeme taşıyacak kapasitededir. Her şeyden önce, Turgut'un kendini ifade edebilmek için bir tutunamayana gereksinim duymasını görmezden gelemeyiz.

Tutunamayanların Rus edebiyatındaki diğer akrabaları olan ***küçük insan***lara gelince. ***Küçük insan*** tipinin temsilcisi kişiler, genellikle küçük mutluluklarla avunabilen, içlerine kapalı, çevrelerinin ilgisinden uzak, fakir, aşağılanmış ve bir hiç uğruna ölen bireyler olarak resmedilirler. ***Küçük insan***lar birbirlerine akrabadırlar ama birbirinin kopyası değildirler. Rus edebiyat tarihçilerinin bazıları bu tipin ilk temsilcilerini Sentimentalist yazar Karamzin'in eserlerinde görseler de Oğuz Atay'ın tutunamayanlarıyla karşılaştıracağımız eser kişilerinin ilki Puşkin'in "Menzil Bekçisi" (1830) olacak. Bu öyküde İstasyon Şefi Samson Vırin bir yüzbaşıyla kaçan kızı Dunya'nın mutlu bir evlilik kurduğunu görmesine rağmen, kızının kötü yola düşeceği şeklindeki yersiz kaygılarından kurtulamaz ve ölür. Samson Vırin daha sonra Gogol'ün "Palto" (1842), Dostoyevski'nin "İnsancıklar" (1846), Çehov'un "Memurun Ölümü" (1883) başlıklı öykülerine esin kaynağı olacaktır.

Yıldız Ecevit, "Beyaz Mantolu Adam" öyküsünde yaratılan imgenin görsel öğesi olan mantonun esin kaynağı olarak Gogol'ün "Palto"suna (özgün metinle ilgili

yanlış bir yorumdan*[1] yola çıkarak, ama isabetli bir tespit yaparak) işaret eder. Diğer taraftan, bu öyküde bizi Çehov'un "Bukalemun"una çeken bir şeyler de vardır. Söz konusu benzerlikler bir yana, bu öyküde gösterilen tepkiler Türk insanına özgüdür. Çünkü okurun Beyaz Mantolu Adam'la ilgilenmesini sağlayan Beyaz Mantolu Adam'ın kendisi değil, ona tepki gösterenlerdir. Ayrıca, eserde Beyaz Mantolu Adam, sırtına giydiği beyaz mantodan çok, hiç konuşmamasıyla dikkat çekiyor: okur onu dış dünyadan aldığı tepkilerle algılayabiliyor ve yazar onu özellikle böyle resmediyor. Bu da tercih edilen anlatım tutumuyla ilgilidir. Biliyoruz ki, o kalabalık aykırı gördüğü her varlığa, her nesneye aynı tepkiyi gösterecekti. Yazar, aynı ortamda eser figürü olarak Beyaz Mantolu Adam'ın yerine konuşma yetisine sahip olmayan bir başka canlıyı da resmetseydi, gösterilen tepkiler değişmeyecekti. Atay'ın bu öyküde resmettiği sahneler Türk insanının güncel yaşamından alınmış kesitlerdir. Kısaca, Beyaz Mantolu Adam'ı çevreleyen kalabalık üzerine alınmasa da, anlatıcının eleştiri oklarının en yakıcı olanları kendisine yönelmiştir.

"Korkuyu Beklerken" başlıklı öyküde ise Gogol'ün "Bir Delinin Hatıraları", Dostoyevski'nin "İnsancıklar" ve "Beyaz Geceler"indeki eser kişilerini çağrıştıran paranoya ve şizofreni yoğun olarak hissediliyor. Aynı rahatsızlıklar *Tutunamayanlar* ve *Tehlikeli Oyunlar*'ın başkahramanlarında da vardır. Ancak Oğuz Atay'ın eser kişileri farklıdır, çünkü varoluş kaygısı taşırlar. Ve bu kaygı hastalık derecesindedir. Sonuçta da kimlik bölünmesi yaşarlar. Toplumdan beklentileri vardır, fark edilmek isterler. Oysa Gogol'ün Başmaçkin'i paltosunu kaybettiği için yaşama veda edecek kadar küçük hedefleri olan birisidir. Dostoyevski'nin ***küçük insan***ları ise kendilerini başkaları için feda etmeye hazırdırlar, yüce ruhludurlar.

Konuyu kapatırken Oğuz Atay'ın tutunamayanlarını merkeze koyup edebiyat alanında küreselleşmenin gerçekleştiği yönündeki görüşümü yinelemek istiyorum. Bu düşüncenin temel dayanağı, Batılı ölçütlerin çağdaş edebiyatlar üzerinde sürmekte olan tartışmasız hükümranlığıdır. Bugün İngiliz, Fransız, Alman ve Rus edebiyatları da dahil olmak üzere hiçbir ülke edebiyatı yoktur ki kendi klasik edebiyatının normlarını uygulamakta ısrar ederek dünya okurlarına ulaşabilsin. Diğer yandan, edebiyatın yegane anlatım aracı dil, tersi bir tutumla küreselleşmeye karşı son derece başarılı bir direnç gösterir. Böylece edebiyat ve dil dünya kültür dokusu içerisinde çelişkili ama çok özel bir görüntü sunarlar. İlginç bir çelişkiyle edebiyatın olmazsa olmazı dilin en radikal koruyucuları ve savunucuları da edebiyat alanındaki küreselleşmeyi sağlayan yazarlardır. Buna karşın yazarın bir başka kültürde hedeflediği adrese ulaşabilmek için

* Söz konusu yorum, Yıldız Ecevit'in kullandığı çevirideki bir yanlıştan kaynaklanmıştır. Bu, Gogol'ün "Palto" başlıklı öyküsünün özgün metninde kullanılan kapota sözcüğüyle ilgili bir yorumdur. Kapota sözcüğü Atay'ın monografisinin yazarı Yıldız Ecevit'in okuduğu çeviride kontekste anlam kaymasına yol açan gereksiz bir açıklamayla "kadın paltosu" olarak tanımlanmış, bu da Yıldız Ecevit'in Beyaz Mantolu Adam'la ilgili yaptığı değerlendirmeye yansımıştır.

çeviriye gereksinim duymasının tek nedeni dilin sergilediği bu direniştir. Ancak çeviriye duyulan gereksinim tek boyutlu değildir. Tersi bir gereksinim, yani hedefteki okur değil, farklı kültürlere ait eser ya da yazar olursa da dil engeline takılıp kalmak kaçınılmaz olabilir. Bu açılardan bakılırsa, söz konusu direncin edebiyat alanında çeviriye duyulan gereksinimi hep gündemde tutacağı açıkça görülür. Konunun bir başka boyutunda ise çevirinin ulusal edebiyatlara içerik ve biçim açısından kazandırdığı yeni ruh ve dinamizm vardır. Kısaca her edebi metin edebiyatlararası etkileşimin kavşağıdır: hem ayrılığı hem de buluşmayı temsil eder. Puşkin ve Oğuz Atay'ın eserleri de buna verilebilecek seçkin örneklerdir.

Kaynakça

Ecevit, Yıldız (1989), *Oğuz Atay'da Aydın Olgusu*, Ara Yayıncılık, İstanbul.
Ecevit, Yıldız (2009), *Ben Buradayım*, İletişim, İstanbul.
İnci,Handan (2008), *Oğuz Atay'a Armağan*, İletişim, İstanbul.
Atay, Oğuz (2010) *Tutunamayanlar*, İletişim, İstanbul.
Atay, Oğuz (2010), *Tehlikeli Oyunlar*, İletişim, İstanbul.
Atay, Oğuz (2010), *Korkuyu Beklerken*, İletişim, İstanbul.